

## بررسی بسامد اوزان، بحور و ساختار قوافی و ردیف

### در دیوان صباحی بیدگلی

محمد رضا حصارکی<sup>۱</sup>

مهین خطیب نیا<sup>۲</sup>

#### چکیده

امروزه تدوین سیر تاریخی اوزان و بحور شعر فارسی از آغاز تاکنون با تعیین بسامد و ترسیم فراز و نشیب موجود با وجود چاپ‌های پاکیزه و منقح از دواوین شعر فارسی، امری ضروری و مفید به نظر می‌رسد. در این پژوهش که در واقع پاسخی به این نیازی ضروری است، دیوان صباحی بیدگلی با توجه به نقش عمده و انکار ناپذیر او در تحوّل ادبی بر بنیاد شیوه شاعران پیشین، که با اوزان و بحور گیرا شیوه‌ای نو در شعر فارسی پدید آورده است طراوتی خاصّ به اشعار خود بخشیده و با پرداختن به مفاهیم و مضامین اساس این تحقیق قرار گرفته است؛ بدیهی است، بررسی دقیق اشعار این شاعر از جهت کیفیت و بسامد اوزان و بحور، قافیه و ردیف، در قالب نمودار دایره‌ای ما را در تعیین میزان قابلیت‌ها و چیره دستی شاعری که او را «مجد شیوه شاعران باستان» دانسته‌اند، یاری می‌رساند. در این مقاله به معرفی اوزان پرکاربرد و نیز بسامدی تأثیر گذار پرداخته شد، و نمودارهای دایره‌ای ذکر شده است.

کلید واژه‌ها: صباحی بیدگلی، بررسی و بسامد، اوزان، بحور، قافیه، ردیف

<sup>۱</sup> - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرقدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران - ایران. (نویسنده مسؤل)

m.r.hesaraki@gmail.com

t.khatibnia@gmail.com

<sup>۲</sup> - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نایین، دانشگاه آزاد اسلامی، نایین - ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۸/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۱۶

## مقدمه

«حاج سلیمان صباحی، به سال ۱۱۴۰ هجری یا اندکی پیش از آن، در بیدگل از نواحی آباد شمال کاشان به دنیا آمد. پدر را در کودکی از دست داد و نخستین آموزش‌های زندگی را از مادر آموخت او را از شاگردان شیخ بهاء‌الدین محمد اصفهانی و از مریدان مرحوم ملا مهدی نراقی دانسته‌اند در طی عمر چند سفر به مکه، شیراز، قم، اصفهان و مشهد و اماکن مقدسه عراق داشته است او بعدها به مدد ذوق شعری، تخلص در «صبحی» را از آذر بیدگلی دریافت کرد و به یاری او توانست به حلقه ادبی مشتاق اصفهانی راه پیدا کند و با نشان دادن استعداد خارق العاده خود در سرودن غزل و قطعه و قصیده، عنوان یکی از بزرگترین پیشاهنگان بازگشت ادبی در تاریخ ادب فارسی را به خود اختصاص دهد.» (موحدی، ۱۳۸۸: ۹۳)

«صبحی پختگی سبکی خود را مدیون ممارست پیگیر در آثار سخنوران گران مایه شعر فارسی می‌داند به صورتی که سبک قصیده یکصد و پنج بیتی او در ثنای امام علی (ع) به پیروی از قصاید عنصری، فرخی و انوری سروده شده است؛ بی تردید آنچه صباحی را جاودانه کرده، مرثیه و مدایحی است، که در شأن اهل بیت پیامبر (ص) سروده است بخصوص ترکیب بند وی در وقایع عاشورا به واقع تکان دهنده و کوبنده است تا جایی که صباحی را با این ترکیب بند، محتشم ثانی نامیده‌اند.» (بیضایی کاشانی، ۱۳۴۸: صص ۱۱۰-۱۰۹)

صبحی در غزل به سعدی و حافظ و در قصیده به تتبع اشعار عنصری، فرخی، سنایی، مختاری، انوری، معنوی و لامعی و ازرقی شعر سروده و تا جایی در این امر موفق بوده که فتح الله خان شببانی کاشانی او را «مجد شیوه شاعران باستان» نامیده است. صباحی به یاری آذر بیگدلی، به حلقه ادبی مشتاق اصفهانی راه یافت؛ اما با وجود آن همه شهرت، هیچگاه چون برخی از شاعران، ملازم رکاب نبود و نامش به عنوان شاعر درباری، جایی ثبت نشده است. صباحی از اساتید مسلم سرایش ماده تاریخ محسوب می‌شود.

## بیان مسأله

ساختار به عنوان یکی از عوامل مهم در خلق اثر ادبی، باعث می‌شود که یک اثر از نظر شدت و ضعف جریانات موجود در آن، مورد بررسی قرار گیرد. ساختار به دو نوع درونی (معنوی) و بیرونی (ظاهری) تقسیم می‌شود (تودوروف، ۱۳۷۹: ۳۳) منظور از ساختار یا موسیقی بیرونی، اجزای کلامی نوشتاری یک اثر از جمله وزن، قافیه و ردیف است که میزان توفیق و ماندگاری هر شعر، بستگی به آن دارد؛ بنابراین بررسی عوامل شناخته شده قابل تحلیل، از قبیل اوزان و بحور و ردیف و قافیه به جهت تعیین میزان موفقیت شاعر در عرصه ادبیات منظوم فارسی، اهمیت دارد؛ لذا ضمن بررسی موسیقی بیرونی تمام انواع و قالب‌های شعر دیوان صباحی بیدگلی، به شیوه توصیفی و تحلیلی، سعی بر آن است تا به این پرسش کلی پاسخ داده شود: اشعار صباحی در عرصه موسیقی بیرونی و کناری در چه جایگاهی از ادب فارسی قرار گرفته و این امر تا چه حد بر ماندگاری اشعار او، نقش داشته است؟

## ضرورت و اهمیت پژوهش:

«تدوین فرهنگ تاریخی عروض و قافیه در شعر فارسی، با وجود چاپ‌های منقح از دواوین و منظومه‌های شعر فارسی، امری بسیار ضروری و مفید به نظر می‌رسد.» (پیشگر، ۱۳۸۸: ۵۵)؛ لذا به عنوان اولین قدم در راه تدوین چنین فرهنگی و همچنین به جهت نشان دادن راز و رمز جاودانگی هر یک از آثار منظوم ادب فارسی، بررسی آثار شعرا؛ از جمله دیوان صباحی بیدگلی، از لحاظ موسیقایی و استخراج نتایج حاصله به عنوان مواد و عناصر اولیه و اساسی، اهمیت و ضرورت دارد.

## پیشینه تحقیق:

در مورد بررسی موسیقایی دیوان صباحی بیدگلی تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است و تنها موارد موجود در این حوزه مقاله‌ای با عنوان «شرح حال صباحی بیدگلی» از «پرتو بیضایی» در شماره دو مجله «ارمغان» سال ۱۳۱۸ می‌باشد که به بررسی زندگینامه و آثار شاعر پرداخته است.

پژوهش دیگر با عنوان «صبحاحی، پیشاهنگ نام آور دوره بازگشت» از «عبدالله موحدی» در شماره شش مجله «فصلنامه کاشان شناخت»، سال ۱۳۸۸ مجدداً ابعاد شخصیت ادبی، آثار و اندیشه‌های صباحی مورد بررسی قرار گرفته؛ لذا با وجود این دو پژوهش، تابحال کسی دیوان صباحی بیدگلی را از جنبه موسیقایی مورد تجزیه و تحلیل قرار نداده است.

### روش تحقیق:

در این پژوهش، پس از مطالعه کتاب‌های مرتبط با موضوع و گردآوری مطالب مورد نیاز، تمام قالب‌های شعری دیوان صباحی از جنبه موسیقی بیرونی (وزن، بحر، قافیه و ردیف) مورد بررسی قرار گرفت و به شیوه توصیفی-تحلیلی به طبقه بندی نتایج و ارائه بسامد آماری بر اساس نمودار دایره‌ای پرداخته شد.

### موسیقی بیرونی در قالب‌های شعری دیوان صباحی بیدگلی

#### ردیف در قالب غزلیات

براساس بررسی مذکور می‌توان گفت از مجموع ۶۷ غزل با ۴۲۸ بیت، کوتاه‌ترین غزل دو بیتی (غزل شماره ۳ و ۳۷) و در مجموع ۱۸ غزل ناتمام یعنی کمتر از پنج بیت دارد و طولانی‌ترین غزل، شماره ۷ و ۵۵ است که دوازده بیتی است. از مجموع ۶۷ غزل، ۲۲ غزل بدون ردیف است و در ۴۵ غزل، ردیف وجود دارد که به صورت یک کلمه ای و دو کلمه ای، از جنس فعل و اسم است.

#### اقسام ردیف در غزلیات صباحی:

الف) ردیف یک کلمه ای (فعل): نکرد، است، باشد، بمیرم، نشسته‌اند و... (غزلیات شماره ۱۸، ۱۳، ۹۳، ۴۳، ۲۲، ...)

ب) ردیف یک کلمه ای (اسم): دوست، جهان، امشب ... (۱۷، ۶، ۵۸، ...)

د) ردیف دو کلمه ای: رفته باشد، چه می‌کردم، دارم تو را، ... (۳، ۱۴، ۳۰، ...)

بیشتر غزلیات صباحی دارای قافیه اسمی است و تنها در سه غزل شماره ۱۹، ۴۱ و ۴۵ به طور کامل دارای قافیه فعلی و دو غزل ۴۸ و ۴۹ دارای قوافی اسمی و فعلی و سایر غزلیات به طور کامل دارای قافیه اسمی هستند. حروف روی در غزلیات صباحی عبارتند از:

حرف روی (ک)، (غزل ۳۷) / حرف روی (ش)، (غزل ۵۳) / حرف روی (ی)، (غزل ۶۵)  
 / حرف روی (و)، (غزلیات ۱۷، ۲۰) / حرف روی (ز)، (غزلیات ۳۲، ۳۴، ۵۲) / حرف روی (ه)،  
 (غزلیات ۱، ۶، ۶۳) / حرف روی (ت)، (غزلیات ۹، ۱۰، ۱۲، ۶۶) / حرف روی (د)، (غزلیات  
 ۱۹، ۳۰، ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۴۸، ۴۹) / حرف روی (ل)، (غزلیات ۱۶، ۳۸، ۳۹، ۴۰) / حرف روی (م)،  
 غزلیات (۷، ۲۴، ۲۵، ۵۱، ۵۵) / حرف روی (ا)، (غزلیات ۵، ۸، ۱۴، ۲۹، ۳۱، ۵۶، ۶۰، ۶۴) / حرف  
 روی (ر)، (غزلیات ۱۱، ۲۲، ۲۳، ۲۸، ۳۵، ۳۶، ۴۲-۴۳، ۴۷، ۵۴) / حرف روی (ن)، (غزلیات ۲، ۴، ۳،  
 ۱۳، ۱۵، ۱۸، ۲۱، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۳۳، ۵۰، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۷)

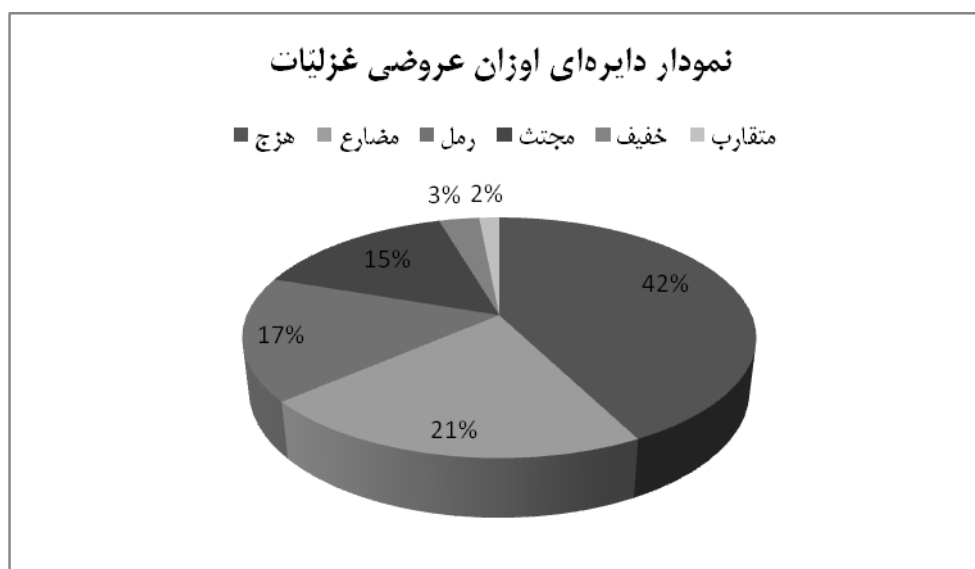
از مجموع ۶۷ غزل صباحی، ۲۴ غزل دارای حرف وصل است که عبارتند از:

حرف وصل (ت)، غزل ۷ / حرف وصل (ن)، غزل ۱۹ / حرف وصل (م)، غزلیات ۶-۴۱-۴۵-  
 ۴۶-۴۸-۴۹-۵۱-۵۲ / حرف وصل (ی)، غزلیات ۴-۱۱-۱۴-۱۵-۱۷-۲۸-۳۱-۳۵-۳۶-  
 ۵۶-۶۰-۶۴-۶۷-۶۶

#### اوزان عروضی در غزلیات

صباحی در ۶۷ مورد غزلیات خود دقیقاً از هفت بحر عروضی سود جسته است که به ترتیب عبارتند از:

بحر هزج، ۲۸ غزل / بحر مضارع، ۱۴ غزل / بحر رمل، ۱۱ غزل / بحر مجتث، ۱۰ غزل / بحر خفیف،  
 ۲ غزل / متقارب، ۱ غزل / رجز، ۱ غزل.



### بسامد بحور و اوزان شعری غزلیات

بسامد و به بکارگیری بحور و اوزان شعری غزلیات صباحی به شرح زیر است:

- ۱- هزج مَثَمَن سالم: (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) ۱۰ غزل: (۱ - ۲۴ - ۲۵ - ۴ - ۳۵ - ۴۲ - ۴۴ - ۴۶ - ۵۶ - ۵۵)
- ۲- هزج مسدس محذوف: (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ۷ غزل: (۶۲ - ۲۳ - ۳۲ - ۲۹ - ۹ - ۱۱ - ۵۱)
- ۳- هزج مَثَمَن اِخْرَب مکفوف محذوف: (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن) ۷ غزل: (۲۲ - ۱۲ - ۴۳ - ۵۳ - ۵۴ - ۲۶ - ۲۷)
- ۴- هزج مسدس اِخْرَب مقبوض محذوف: (مفعولُ مفاعیلن فعولن) ۳ غزل: (۷ - ۶ - ۵)
- ۵- هزج مَثَمَن اِخْرَب: (مفعولُ مفاعیلن مفعولُ مفاعیلن) ۱ غزل: (۲)
- ۶- مضارع مَثَمَن اِخْرَب مکفوف محذوف (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن) ۱۱ غزل: (۲۰ - ۱۸ - ۱۳ - ۶۶ - ۵۹ - ۶۳ - ۴۷ - ۴۰ - ۳۹ - ۳۳ - ۳۷)
- ۷- مضارع مَثَمَن اِخْرَب (مفعولُ فاعلاتن مفعول فاعلاتن) ۲ غزل: (۳۰ - ۱۰)
- ۸- مضارع مَثَمَن اِخْرَب اصلم (مفعولُ فع لن مفعولُ فع لن) ۱ غزل: (۵۷)
- ۹- رمل مَثَمَن محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) ۵ غزل: (۳ - ۱۴ - ۱۷ - ۲۱ - ۳۱)



## قصاید

صبحاحی بیدگلی دارای ۲۵ قصیده با ۱۲۰۷ بیت است که طولانی‌ترین قصیده‌اش قصیده ششم در مدح امام علی (ع) با ۱۰۵ بیت و کوتاه‌ترین قصیده، دارای ۱۱ بیت با مضمون مدیحه است. از بین ۲۵ قصیده، ۹ قصیده در مدح پیامبر (ص)، امام علی (ع)، امام رضا (ع)، امام حسین (ع) و امام حسن (ع)، ۵ قصیده در ستایش آذر بیگدلی و ۷ قصیده در مدیحه، یک قصیده در رثای هاتف اصفهانی و یک قصیده در سوگ مادر خود، یک قصیده در تهنیت جشن ازدواج و یک قصیده هم در پاسخ منظوم به دو تن از یاران صباحی سروده شده است.

روی هم رفته صباحی در قصاید بیشتر به مدح و ستایش اهل بیت توجه داشته؛ لذا بجد می‌توان او را شاعر اهل بیت نامید.

بر اساس مطالعه قصاید صباحی می‌توان گفت اغلب قصاید بدون ردیف می‌باشند غیر از سه قصیده (۲- ۴- ۸) که دارای ردیف فعلی (گرفت، نکند) و یک ردیف حرفی (بر) می‌باشد و تقریباً تمام قصاید دارای قافیه اسمی است. حروف روی در قصاید صباحی عبارتند از:

حرف روی (ر)، ۱۰ مورد (قصاید ۲- ۵- ۶- ۷- ۸- ۹- ۱۰- ۱۶- ۲۲- ۲۳) / حرف روی (ا)، ۳ مورد (قصاید ۱- ۴- ۲۴) / حرف روی (ن)، ۵ مورد (قصاید ۱۷- ۱۸- ۱۹- ۲۰- ۲۱) / حرف روی (م)، یک مورد (قصیده ۱۵) / حرف روی (د)، یک مورد (قصیده ۳) / حرف روی (ه)، یک مورد (قصیده ۲۵) / حرف روی (س)، (قصیده ۱۱) / حرف روی (ق)، (قصیده ۱۲) / حرف روی (گ)، (قصیده ۱۳) / حرف روی (ل)، (قصیده ۱۴)

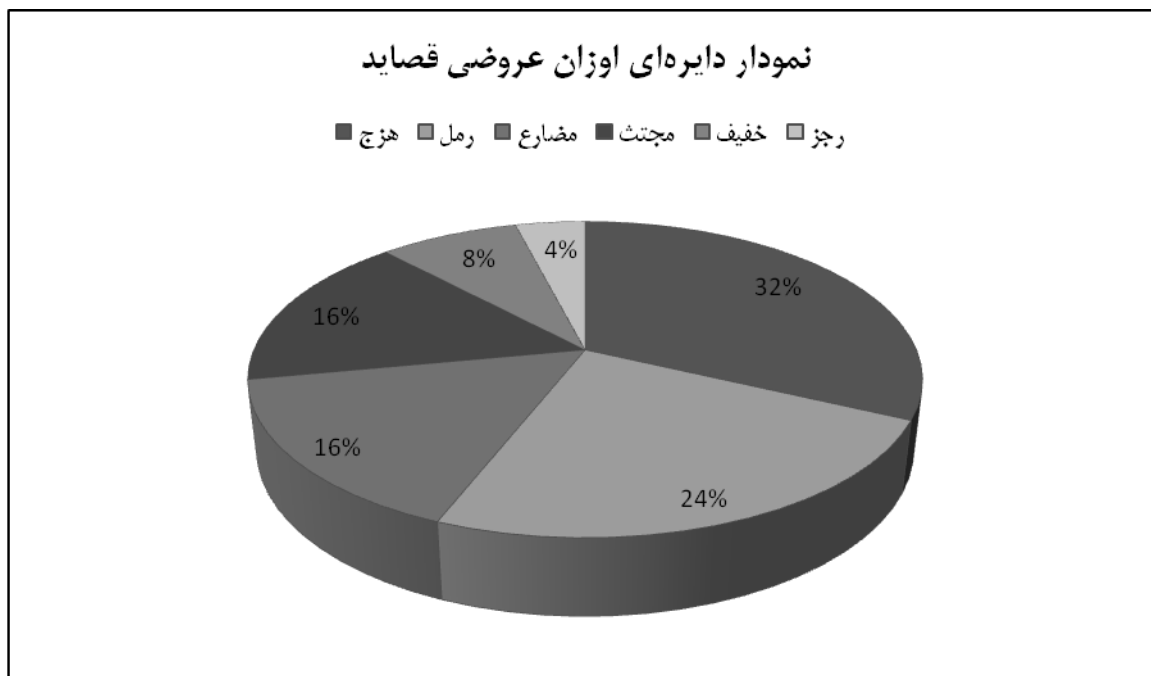
فقط ۵ قصیده دارای حرف وصل است که عبارتند از:

حرف وصل (ی): ۴ مورد قصاید (۲۲- ۲۳- ۲۴- ۲۵) / حرف وصل (م): قصیده (۱۶)

## اوزان عروضی قصاید

صبحاحی در ۲۵ قصیده خود دقیقاً از ۶ بحور عروضی استفاده کرد که به ترتیب عبارتند از: بحر هزج: ۸ قصیده / بحر مجتث: ۴ قصیده / بحر رمل: ۶ قصیده / بحر خفیف: ۲ قصیده / بحر مضارع: ۴ قصیده / رجز: ۱ قصیده



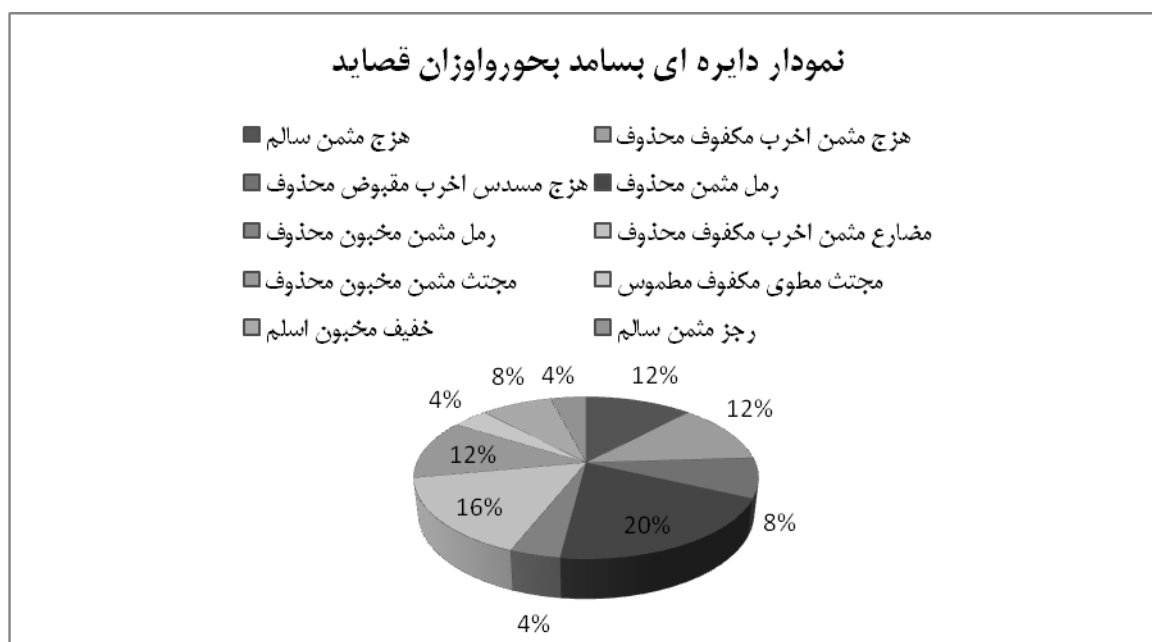


### بسامد بحورو اوزان شعری قصاید

بسامد بکارگیری بحور و اوزان شعری قصاید در دیوان صباحی به شرح زیر است:

- هزج مَثْمَنّ سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)، قصاید (۱-۲۳-۲۴)
- هزج مَثْمَنّ اِخْرَب مَكْفُوف مَحْذُوف (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن) در قصاید (۸-۱۰-۲۵)
- هزج مَسْدَس اِخْرَب مَقْبُوض مَحْذُوف (مفعولُ مفاعِلن فعولن) در قصاید (۲-۱۵)
- رمل مَثْمَنّ مَحْذُوف (فعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) در قصاید (۲۰-۱۴-۵-۶-۷)
- رمل مَثْمَنّ مَخْبُون مَحْذُوف (فاعلاتن فعلاتن فعَلُن) در قصیده (۲)
- مضارع مَثْمَنّ اِخْرَب مَكْفُوف مَحْذُوف (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن) در قصاید (۱۷-۱۶-۹-۱۱)
- مجتث مَثْمَنّ مَخْبُون مَحْذُوف (مفاعِلن فعلاتن مفاعِلن فعَلُن) در قصاید (۱۹-۴-۱۳)
- مجتث مطوی مَكْفُوف مَطْمُوس (مفتعلن فاعلاتُ مفتعلن فع) در قصیده (۳)

خفیف مخبون اصلم (فاعلاتن مفاعلن فع لن) در قصاید (۱۲-۲۲)  
 رجز مثنیٰ سالم (مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن) در قصیده (۱۸)  
 نگاهی به بحر و اوزان قصاید صباحی، بیانگر آن است که چهار قصیده در قالب مسدس و ۲۱  
 قصیده در قالب مثنیٰ است.



### قطعات صباحی

از مجموع ۲۹ قطعه صباحی، پنج مورد آن‌ها دو بیتی و کوتاه و طولانی‌ترین آن‌ها، قطعه شانزدهم است که ۳۲ بیتی و برای رفیق اصفهانی سروده است. قطعه پنجم را در ۱۷ بیت در سوگ شهدای کربلا و بیش از ده مورد دیگر را برای دوستان غمگسار، تشکر از دیگران یا در ثنای بزرگانی چون هاتف و رفیق سروده که همه نشان دهنده ارادت وی به اهل بیت (ع) و معاشرت نامبرده با شاعران و بزرگان عصر خود دارد و بین اشعار فوق قطعه هفتم که در گله از افزونی مالیات و تباهی زراعت به عبور سپاه سروده، غیر از اطلاعات تاریخی، دربردارنده احساس تعهد و مسؤلیت شاعر نسبت به اوضاع اجتماعی و اقتصادی مردم زمانه خود است.

معاش راست تلاشی ضرور کاشان را      گزیر از لب نانی گه مجاعت نیست  
 فشانند تخمی و غافل که از عبور سپاه      ضیاع آن همه سال ایمن از ضیاعت نیست  
 از این زیاده که افزود بر خراجش شاه      که خراجش سری از ربقه اطاعت نیست  
 (ق ۷: ۱۸۵)

در ادامه بررسی بیش از ۲۹ قطعه و مجمع ۲۷۶ بیت می‌توان گفت، ۱۳ قطعه بدون ردیف، و سایر ردیف‌ها اسمی، حرفی، فعلی و یک کلمه‌ای است.

الف) ردیف فعلی: است، نیست، آمد، داد، جویم ... «قطعات ۳- ۴- ۷- ۱۲- ۱۱ و ...»

ب) ردیف اسمی: هاتف، مهدی خان، دوستان، سخن، مشتری... «قطعات ۱۵- ۲۴- ۲۵- ۲۷- ۲۹ ...»

ج) ردیف حرف: را، (قطعه ۱)

بیشتر قطعات دارای قوافی اسمی است. حرف روی در قطعات عبارتند از:

حرف روی (۱): «قطعات ۱۵- ۲۰- ۲۴» / حرف روی (ن): «قطعات ۱- ۲۲- ۲۳- ۲۵- ۲۶-»

۲۷» / حرف روی (ت): «قطعات ۱۰- ۳- ۷- ۸- ۲۸» / حرف روی (ب): «قطعات ۴- ۵» / حرف

روی (ج): «قطعات ۹» / حرف روی (م): «قطعات ۶ و ۱۹» / حرف روی (ه): «قطعات ۲- ۱۲- ۲۱»

/ حرف روی (د): «قطعات ۱۰ و ۱۸» / حرف روی (ر): «قطعات ۱۱- ۱۳- ۱۴» / حرف روی (ق):

قطعات «۱۶ و ۲۹» / حرف روی (ک): «قطعه ۱۷»

تنها هفت قطعه دارای حرف وصل می‌باشند که عبارتند:

حرف وصل (ت)، «قطعات ۲- ۲۰» / حرف وصل (ی)، «قطعات ۱۵- ۲۴- ۶» / حرف وصل

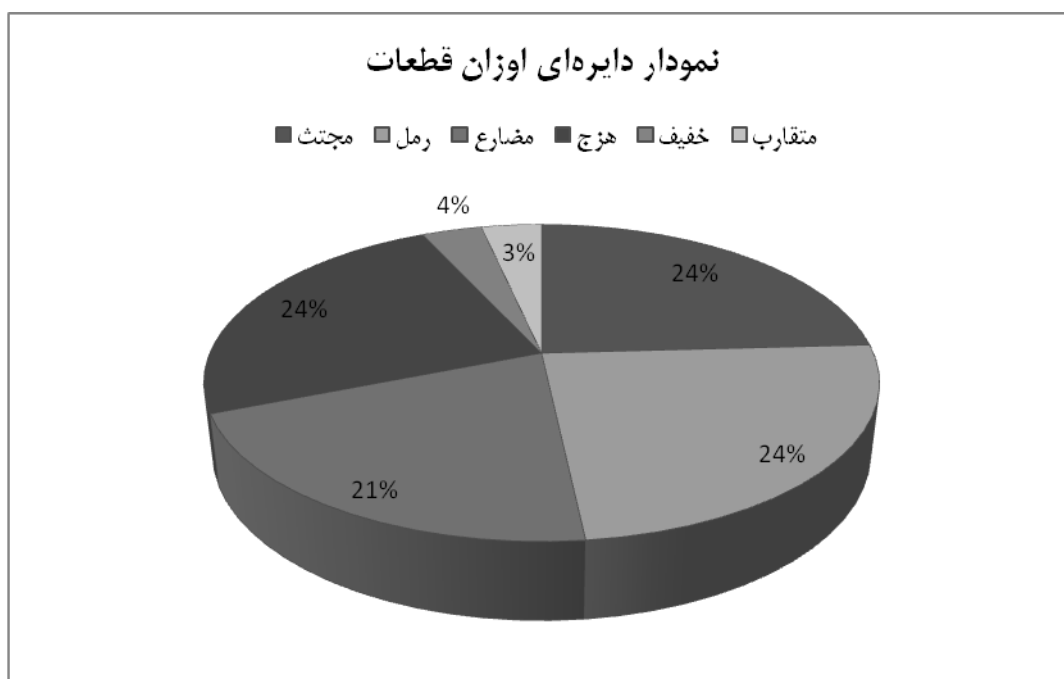
(ه)، «قطعات ۱۸- ۲۸»

### بحور و اوزان عروضی در قطعات

صبحی در ۲۹ قطعه از شش بحور عرضی استفاده کرده که به ترتیب عبارتند از:

بحر مجتث: ۷ قطعه / بحر هزج: ۷ قطعه / بحر رمل: ۷ قطعه / بحر خفیف: ۱ قطعه / بحر

مضارع: ۶ قطعه / بحر متقارب: ۱ قطعه



#### بسامد بحور و اوزان شعری قطعات

بسامد و بکارگیری بحور و اوزان شعری قطعات صباحی به شرح زیر است:

مجتث مَثْمَنّ مخبون محذوف (مفاعِلن فعلاَتن مفاعِلن فَعِلن)، قطعات ۸-۱۸-۲۵-۹

مجتث مَثْمَنّ مخبون اصلم (مفاعِلن فعلاَتن مفاعِلن فع لن)، قطعات ۲-۷-۱۶

رمل مَثْمَنّ محذوف (فاعلاَتن فاعلاَتن فاعلاَتن فاعلن)، قطعات ۲۳-۲۷-۲۹-۳۰

رمل مسدس محذوف (فاعلاَتن فاعلاَتن فاعلن)، قطعه ۱۰

رمل مَثْمَنّ مخبون محذوف (فاعلاَتن فعلاَتن فعلاَتن فَعِلن)، قطعه ۲۸

رمل مَثْمَنّ مخبون اصلم (فاعلاَتن فعلاَتن فعلاَتن فع لن)، قطعه ۱۱

مضارع مَثْمَنّ اُخرب مکفوف محذوف (مفعولُ فاعلاَتُ مفاعیلُ فاعلن)، قطعات ۶-۱۲-۱۷-۲۴-۲۶-۱۴

هزج مَثْمَنّ سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)، قطعه ۱

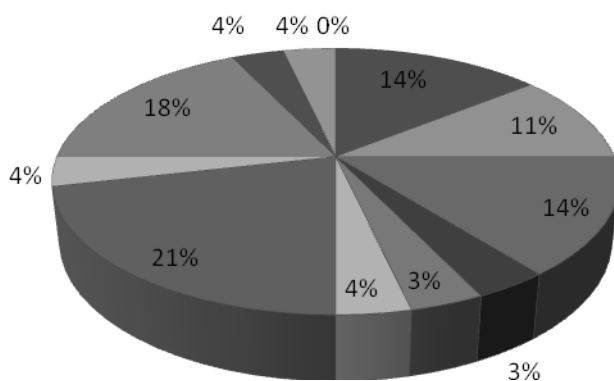
هزج مسدس اُخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعِلن فعولن)، قطعات ۳-۴-۲۰-۵-۱۵

هزج مَثْمَنّ اُخرب مکفوف محذوف (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن)، قطعه ۲۲

خفیف مسدس مخبون اصلم (فاعلاتن مفاعلن فع لن)، قطعه ۱۹  
 متقارب مَثَمَن سالم (فعولن فعولن فعولن فعولن)، قطعه ۱۳.  
 در بین قطعات فقط ۷ قطعه در قالب مسدس و بقیه قطعات در قالب مَثَمَن هستند.

### بسامد بحور و اوزان قطعات

- |                                   |                           |                              |
|-----------------------------------|---------------------------|------------------------------|
| ■ مجتث مَثَمَن مخبون محذوف        | ■ مجتث مَثَمَن مخبون اصلم | ■ رمل مَثَمَن محذوف          |
| ■ رمل مسدس محذوف                  | ■ رمل مَثَمَن مخبون محذوف | ■ رمل مَثَمَن مخبون اصلم     |
| ■ مضارع مَثَمَن اُخرب مکفوف محذوف | ■ هزج مَثَمَن سالم        | ■ هزج مسدس اُخرب مقبوض محذوف |
| ■ هزج مَثَمَن اُخرب مکفوف محذوف   | ■ خفیف مسدس مخبون اصلم    | ■ متقارب مَثَمَن سالم        |



### تک بیت‌ها

در دیوان صباحی بیدگلی، ۱۰ تک بیت است بر اوزان و بحور زیر که عبارتند از:

هزج مَثَمَن سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)، تک بیت ۹ ص ۱۹۹

غریب کشتی و جز آه گرم و سینه چاکم      نمی دانم که خواهد سوخت شمعی برسدخاکم

(صاحبی بیدگلی، ۱۳۶۵ : ۱۹۹)

هزج مسدّس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن)، تک بیت ۳ ص ۱۸۹  
شوم چون کشته اینم خونبها بس که آهی از دل قاتل برآید  
(همان: ۱۸۹)

هزج مثنیٰ اُخرَب مکفوف محذوف (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن)، تک بیت ۵ ص ۱۸۹  
اظهار محبّت زدرت پای مرا بست بندیست که بر پاست چه بودی به زیان بود؟  
(همان)

مجث مثنیٰ مخبون اصلم (مفاعلن فعلاتن مفاعلن فع لن) تک بیت ۸ ص ۱۹۸ و تک بیت ۲ ص  
۱۸۷

به درد عشق شدم مبتلا و آسودم چرا که نیست ازین درد امید بهبودم  
فغان که کام دل ناتوان پرستاریست ز چشم او که چو دل مبتلای بیمار است  
(همان: ۱۸۷)

مجث مثنیٰ مخبون محذوف (مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعْلِنُ)، تک بیت ۴ ص ۱۸۹  
دل جفا کش من شکوه از جفا نکند و فاست شیوه ما یار گر وفا نکند  
(همان: ۱۸۹)

رمل مثنیٰ محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)، تک بیت ۶ و ۷ ص ۱۹۱  
نالہ دل را به گوشم بسته از ساز دگر آشنایی نیست گوشم را به آواز دگر  
خون کنم صیاد را دل گر کنم جا در قفس آری آید کارها از ناله اما در قفس  
(همان: ۱۹۱)

رمل مثنیٰ مخبون اصلم (فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن)، تک بیت ۱۰ ص ۱۹۹  
دوستان را به خود از بهر تو دشمن کردم هیچ دشمن نکند آنچه به خود من کردم  
(همان: ۱۹۹)

خفیف مسدّس مخبون محذوف (فاعلاتن مفاعلن فعْلِنُ)، تک بیت ۱ ص ۱۸۱  
از تو گویم نظر بیوشم چون می گشتیم نظر نظیر تو نیست  
(همان: ۱۸۱)

### ترکیب بندها

صبحاحی بیدگلی دارای ۳ ترکیب بند با ۲۰۴ بیت است که طولانی ترین آن را در رثای امام حسین (ع) و شهدای کربلا و کوتاه ترین آن را در سوگ قربانیان زلزله ویرانگر و دیگری را در رثای استاد خود آذر بیگدلی سروده است اوزان و بحور این سه ترکیب بند به شرح زیر است:

هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفٌ مَحْذُوفٌ (مفعولُ فاعلاتنُ مفاعیلُ فاعلن)، ترکیب بند ۱ ص ۱۶۰  
افتاد شامگه به کنار افق نگون خود چون سر برسیده ازین تشت واژگون  
(صبحاحی بیدگلی، ۱۳۶۵: ۱۶۰)

مل مَثَمَّنْ مَحْذُوفٌ (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)، ترکیب بند ۳ ص ۱۷۴  
گلرخانم بی سبب از من بر آشفتنند باز رخ ز من یکبارگی این بار بنهفتند باز  
(همان: ۱۷۴)

مجتث مَثَمَّنْ مَخْبُونٌ اصْلَمٌ (مفاعِلن فَعَلاتن مفاعِلن فَع ل ن)، ترکیب بند ۲ ص ۱۶۹  
سحر فلک چو دم سرد از جگر برزد مرا نسیم سحر دامنی بر اخگر زد  
(همان: ۱۶۹)

### مثنوی

دیوان صباحی دارای ۶ مثنوی و جمعاً ۳۶۶ بیت است که طولانی ترین آن مثنوی شماره ۶ با ۱۳۹ بیت درباره شهادت حضرت علی اصغر و کوتاه ترین آن مثنوی ۴ بیتی در مطایبه است. اوزان و بحور این شش مثنوی به شرح زیر است:

مِثْقَابٌ مَثَمَّنْ مَحْذُوبٌ (فَعولن فَعولن فَعولن فَع ل ن) مثنوی شماره ۲ ص ۳۰۶  
جعلت فداک ای نسیم صبا روا از تو امید شاه و گدا  
(صبحاحی بیدگلی، ۱۳۶۵: ۳۰۶)

هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فَعولن) مثنوی ۳ ص ۳۱۱ و مثنوی ۵ ص ۳۱۴  
شنیدم بلبلی گلشن ندیده ز گیتی کام دل چون من ندیده  
(همان: ۳۱۱)

الا چون خلق تو نیکو زبانت      گل از خلقت خجل قند از بیانت  
(همان: ۳۱۴)

هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعله فعلن) مثنوی ۱ ص ۲۹۷  
ای باد شمال عصر پرور      از نکهت تو جهان معطر  
(همان: ۲۹۷)

مجثث مثنیٰ مخبون اصلم (مفاعله فاعله مفاعله فعل لن) مثنوی ۶ ص ۳۱۵  
فغان که چرخ جفاکیش برسد عالم      کشید تیغ جفا دیگر از نیام ستم  
(همان: ۳۱۵)

رمل مسدس محذوف (فاعله مفاعله فاعله فعلن) مثنوی ۴ ص ۳۱۳  
نوجوانی خالیش کف از کفاف      خواست زالی را به امید زفاف  
(همان: ۳۱۳)

#### ماده تاریخ در دیوان صباحی بیدگلی

در دیوان صباحی بیدگلی ۱۰۴ ماده تاریخ در قالب قطعه با مجموع ۹۸۶ بیت وجود دارد که طولانی ترین آن ماده تاریخ ۱۰۴ با ۲۷ بیت درباره رفع ممیزی در کاشان و کوتاه ترین آن ۲۴ مورد ماده تاریخ دوبیتی است. ۵۳ ماده تاریخ درباره تاریخ درگذشت، ۱۲ ماده تاریخ درباره تاریخ ولادت، سه مورد درباره تاریخ بنا و مرمت اماکن، مساجد، چاه و قنات و ابنیه مذهبی است. چهار مورد تاریخ زفاف، یک مورد تاریخ رفع ممیزی در کاشان، یک مورد ماده تاریخ به صورت ادخال و اخراج، یک مورد تاریخ اتمام تحریر قرآن مجید و یک مورد قطعه ناتمام می باشد آنچه بین ماده تاریخ ها، جالب و نشان از قدرت طبع صباحی در سرودن شعر دارد، ماده تاریخ ۶ بیتی شماره ۷۱ صفحه ۲۶۸ است که هر مصراع آن، یک ماده تاریخ می باشد.

از بین ۱۰۴ ماده تاریخ در قالب قطعه، ۶۳ مورد بدون ردیف و بقیه دارای ردیف فعلی، اسمی و حرف می باشند.

الف) ردیف فعلی: بادا، است، یافت، باشد، بود... (۴ - ۱۳ - ۱۵ - ۳۸ - ۳۶...)



ب) ردیف اسمی: زیب نسا، مسرت، دوستان، صبح، حبیب ا... بیگ، هادی ... (۱۰-۱۸-۹۱-۲۶-۵۹-۱۰۲ ...)

ج) ردیف حرف: را (قطعه ۱)

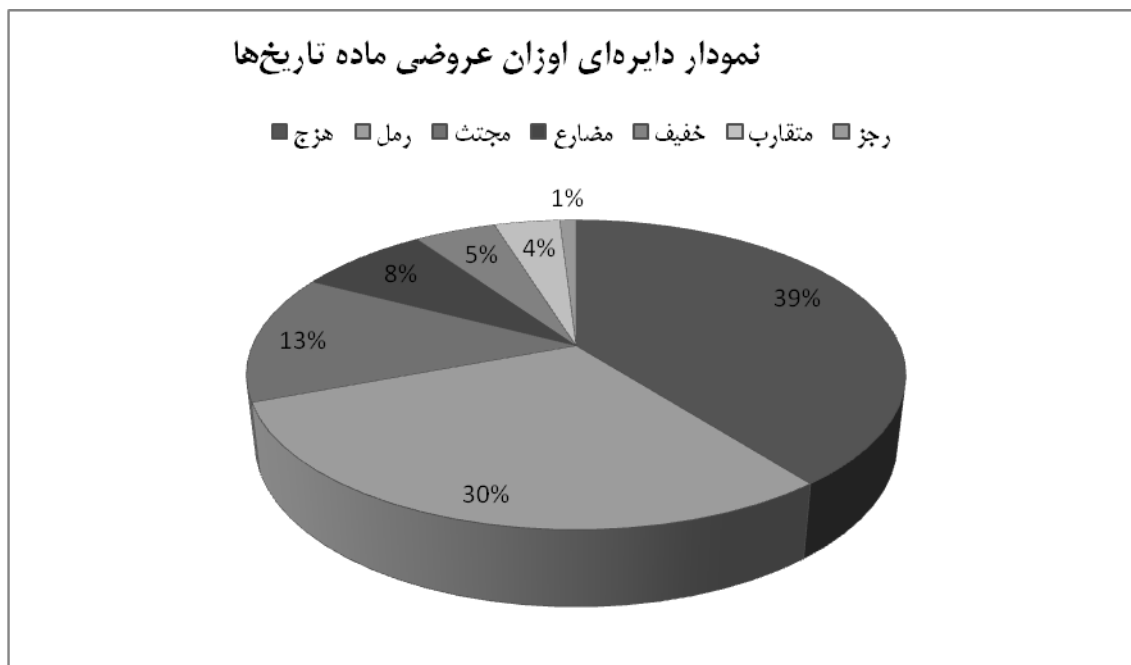
ردیف‌ها همه یک کلمه ای است. بیشتر ماده تاریخ های صباحی دارای قافیه اسمی است.

حروف روی مورد استفاده، عبارتند از:

حرف (ن): ۱- ۴- ۸- ۲۶- ۳۸- ۴۱- ۵۷- ۵۸- ۶۴- ۷۵- ۷۷ تا ۹۰- ۹۲ تا ۹۶- ۱۰۲ /  
حرف روی (ا): ۲- ۳- ۵- ۷- ۹- ۱۸- ۲۴- ۵۲- ۵۳- ۵۹- ۷۰- ۹۹ / حرف روی (ر): ۶- ۱۴-  
۳۳- ۴۵ تا ۴۹ / حرف روی (ل): ۱۰- ۳۹- ۶۰ تا ۶۳- ۶۵- ۶۶- ۶۹ / حرف روی (ب): ۱۱- ۱۲ /  
حرف روی (م): ۱۳- ۱۵- ۲۸- ۳۶- ۵۱- ۵۴- ۶۷- ۶۸- ۷۱- ۷۳- ۷۴- ۷۶- ۱۰۴ / حرف  
روی (ت): ۱۶- ۱۷- ۱۹ / حرف روی (ی): ۲۰- ۲۱- ۱۰۳ / حرف روی (د): ۲۲- ۲۳- ۲۵- ۲۷-  
۲۹- ۳۰- ۳۱- ۳۱- ۹۷- ۷۲- ۴۴- ۴۳- ۴۲- ۴۰- ۳۷- ۳۵- ۳۲ / حرف روی (س): ۳۴ / حرف روی  
(ز): ۵۰ / حرف روی (ش): ۵۵ / حرف روی (ق): ۵۶ و ۱۰۰ / حرف روی (ه): ۹۱- ۹۸- ۱۰۱  
از مجموع ۱۰۴ ماده تاریخ، فقط ۱۰ مورد دارای حرف وصل به شرح زیر می باشند:  
حرف وصل (ی): ۹- ۱۴- ۱۸- ۵۲- ۵۳- ۱۰۰- ۱۰۱- ۱۰۴ / حرف وصل (ش): ۵۴ / حرف  
وصل (ه): ۹۷

### اوزان عروضی ماده تاریخ

صباحی در ۱۰۴ ماده تاریخ دقیقاً از هفت بحر عروضی استفاده کرده که به ترتیب عبارتند از:  
بحر هزج: ۴۱ ماده تاریخ / بحر خفیف: ۵ ماده تاریخ / بحر رمل: ۳۱ ماده تاریخ / متقارب: ۴ ماده  
تاریخ / بحر مجتث: ۱۴ ماده تاریخ / رجز: ۱ ماده تاریخ / بحر مضارع: ۸ ماده تاریخ



### بررسی بسامد بحور و اوزان عروضی ماده تاریخ

بسامد بحور و اوزان عروضی در ۱۰۴ ماده تاریخ دیوان صباحی بیدگلی به شرح زیر است:

هزج مَثَمَّنْ سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) ماده تاریخ شماره ۴- ۶۳- ۱۰۴- ۹۴- ۷۰- ۸۰ / هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ماده تاریخ شماره ۲۴- ۳- ۱۷- ۶۱- ۸۲ / هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَقْبُوضْ ابْتَرْ (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فع) : ۱۰۰- ۶۲- ۵۷- ۷۵- ۷۲- ۷۳ / هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ مَجْبُوبْ (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعل) : ۳۱- ۳۲- ۹- ۱۰- ۴۴- ۲۰- ۲۲- ۸۴- ۸۳- ۷۸- ۷۹ / هزج مسدس اِخْرَبْ مَقْبُوضْ محذوف (مفعول مفاعیلن فعولن) : ۴۱- ۴۸- ۱۸ / هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ محذوف (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ۲۶- ۱۶- ۹۷- ۸۸- ۲۱ / هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ ابْتَرْ (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فع) : ۶- ۷- ۸۵- ۷۴ / هزج مَثَمَّنْ اِخْرَبْ مَكْفُوفْ اِهْتَمْ (مفعول مفاعیلن مفاعیلن فعل) : ۸ / رمل مَثَمَّنْ محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) : ماده تاریخ‌های شماره : ۲۹- ۳۰- ۱۲- ۹۸- ۲- ۹۱- ۹۶- ۳۷- ۳۶- ۳۹- ۸۶- ۸۱- ۷۶- ۵۹- ۵۸

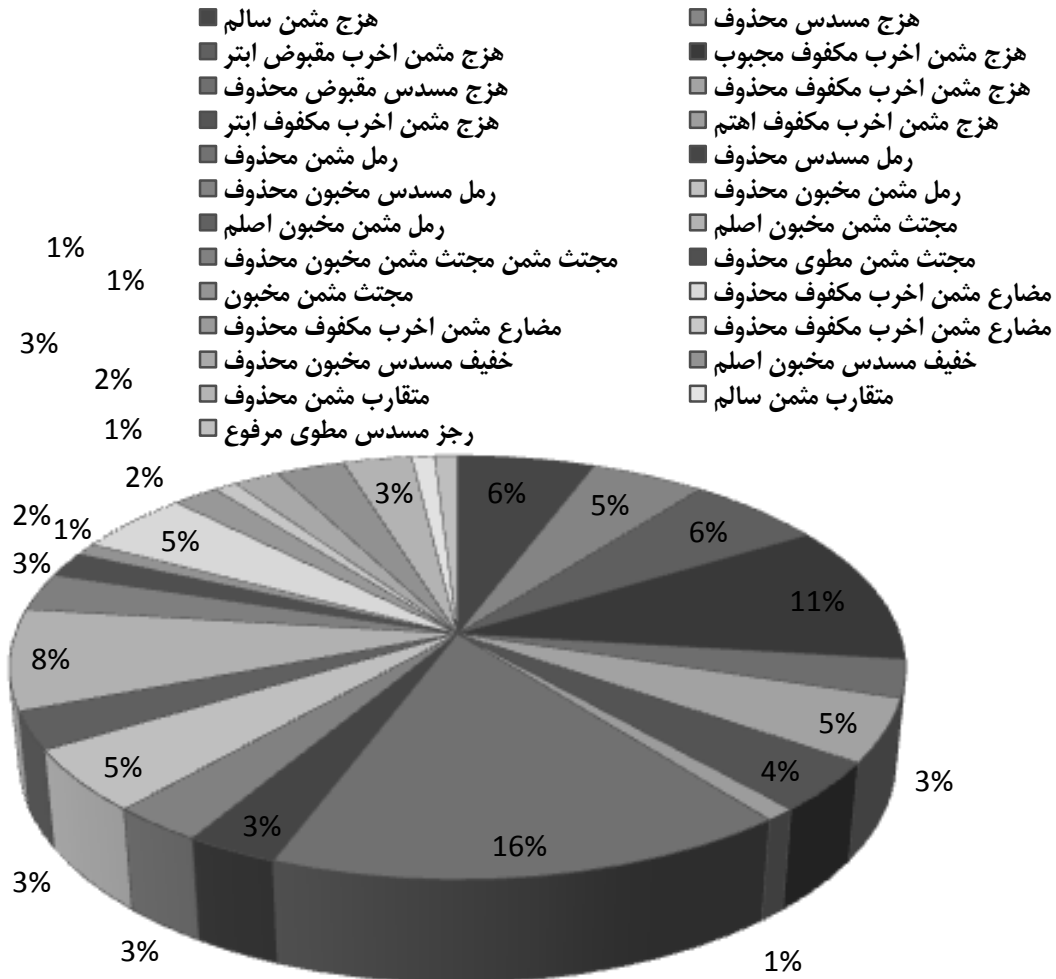
۶۶- ۶۰ / رمل مسدس محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن): ۱۹-۵۳-۷۷ / رمل مسدس مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن): ۸۷-۹۰-۶۷ / رمل مَثَمَن مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن): ۵-۱-۲۸-۳۴-۴۹ / رمل مَثَمَن مخبون اصلم (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فع لن): ۹۳-۱۳-۳۵ / مجتث مَثَمَن مخبون اصلم (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فع لن): ۲۵-۳۳-۴۲-۴۷-۹۹-۱۰۲-۶۴-۶۵ / مجتث مَثَمَن مخبون محذوف (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فاعلن): ۴۵-۵۰-۸۹ / مجتث مَثَمَن مطوی محذوف (مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن): ۶۹-۱۰۳ / مجتث مَثَمَن مخبون (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فاعلاتن): ۵۵

مضارع مَثَمَن اُخْرِب مکفوف محذوف (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن): ۱۴-۱۵-۵۶-۹۵-۷۱ / مضارع مَثَمَن اُخْرِب (مفعول فاعلاتن مفعولُ فاعلاتن): ۱۰۱-۴۳ / مضارع مَثَمَن اُخْرِب مکفوف (مفعولُ فاعلاتن مفاعیلُ فاعلاتن): ۹۲ / خفیف مسدس مخبون محذوف (فاعلاتن مفاعلن فاعلن): ۵۴-۴۶ / خفیف مسدس مخبون اصلم (فاعلاتن مفاعلن فع لن): ۲۷-۳۸-۶۸ / متقارب مَثَمَن محذوف (فعولن فعولن فعولن فعل): ۵۲-۱۱-۲۳ / متقارب مَثَمَن سالم (فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن): ۵۱ / رجز مسدس مطوی مرفوع (مفتعلن مفتعلن فاعلن): ۴۰

صباحی در مجموع اوزان و بحور مورد استفاده، بین ۱۰۴ ماده تاریخ تنها در ۲۰ مورد از

قالب مسدس و در سایر موارد از قالب مَثَمَن استفاده کرده است.

بودار دایره‌ای بررسی بسامد بحور و اوزان عروضی ماده تاریخ‌ها



## نتیجه‌گیری

صبحاحی در دیوان خود دارای تنوع قالب‌های شعری به شرح زیر است: ۶۷ غزل، ۲۵ قصیده، ۲۹ قطعه، ۱۰ تک بیت، ۳ ترکیب بند، ۶ مثنوی و ۱۰۴ ماده تاریخ با مضامین مختلف و اغلب مدح امامان و پیامبر(ص) است، به گونه‌ای که او را شاعر اهل بیت (ع) نامیده‌اند. از نظر بررسی توازن واژگانی که از همگونی کامل و گاه غیر معنایی یک یا چند واژه با توالی یکسان که در جایگاه پس از قافیه می‌آید و ردیف نامیده می‌شود، چنین نتیجه‌گیری شد که اشعار، اغلب دارای ردیف یک کلمه‌ای، دو کلمه‌ای، اسمی، به ندرت حرفی و بیشتر فعلی است بیشترین حروف روی را، «ر»، «ن»، «ی»، «م»، «ا»، «ت»، «د» به خود اختصاص داده‌اند. شاعر زیباترین وزن‌های عروضی را در قالب‌های شعری به کار برده به صورتی که از مجموع ۲۴۴ قالب شعری ۳۸٪ هزج، ۱۳٪ مضارع، ۲۴٪ رمل، ۱۶٪ مجتث، ۵٪ خفیف، ۳٪ متقارب، ۱٪ رجز می‌باشد. نگاهی به بحور و اوزان شعری در ۲۴۴ قالب شعری صباحی بیانگر این مطلب است که ۴۹ قالب شعری؛ یعنی ۲۰٪ درصد در قالب مسدس و ۱۹۵ قالب شعری؛ یعنی ۸۰٪ درصد در قالب مثنی است. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، می‌توان گفت، استفاده از اوزان عروضی و بحور متنوع شعری و استفاده از انواع ردیف بخصوص ردیف فعلی که نقش بسزایی در توسعه خیال‌های شاعرانه و آفرینش تصویرهای بدیع دارد، جنبه موسیقایی اشعار را قدرتمند و باعث ماندگاری اشعار صباحی شده؛ به صورتی که بسیاری از شعرای پس از او، به تتبع از شیوه شاعری او روی آورده‌اند.

## فهرست منابع و مآخذ

- ۱- بیضایی کاشانی، پرتو، (۱۳۴۸)، شرح حال صباحی بیدگلی کاشانی، مجله ارمنان، شماره ۲، صص ۱۱۰-۱۰۹.
- ۲- پیشگر، احد، (۱۳۸۸)، بررسی اوزان قصاید عصری، فصلنامه علمی پژوهشی ادبیات فارسی کاشان، شماره اول، ص ۵۵.
- ۳- تودوروف، تزوتان، (۱۳۷۹)، بوطیقای ساختارگرا، ترجمه محمد نبوی، تهران: آگه، چاپ اول.
- ۴- دستگردی، وحید، (۱۳۱۸)، مجله ارمنان، شماره ۲، تهران.
- ۵- صباحی بیدگلی، سلیمان، (۱۳۶۵)، دیوان شعر، به کوشش احمد کرمی، تهران: نشر «ما»، چاپ اول.
- ۶- موحدی، عبدالله، (۱۳۸۸)، صباحی بیدگلی پیشاهنگ نام آور دوره بازگشت، فصلنامه کاشان شناخت، شماره ۶، بهار و تابستان، صص ۹۴-۹۲.
- ۷- \_\_\_\_\_، (۱۳۸۸)، پژوهشنامه کاشان (کاشان شناخت)، دانشگاه کاشان، شماره ۶ (بهار- تابستان)